

Գ Լ ՈՒ Խ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ԵՐԿԱԹԻ ԼԱՅՆ ՅՈՒՐԱՅՄԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐ

Այս դարաշրջանին են պատկանում ամրոցն ու I պեղավայրի կացարանների մեջ իջեցված երկու, ինչպես և II դամբարանադաշտի հյուսիսային հատվածում պեղված դամբարաններից հինգը:

1 .ԱՄՐՈՑ

(պեղ.՝ Թորոսյան Ռ. և Պետրոսյան Լ.)

Գտնվում է դարավանդի զագաթին: Ամրոցի հյուսիս-արևմտյան կողմը զառիթափ է, հարավում՝ սահմանափակվում է լանջերին տեղադրված բնակատեղիով, իսկ արևելքից և հյուսիսից շրջապատվում է Նոր Շիրակավանդի տներով ու վարելահողերով: Այսպիսով ամրոցը ռազմապաշտպանական տեսակետից խոցելի է հյուսիսային և արևելյան կողմերից (*Պետրոսյան Լ.*, 1999, էջ 7-19):

Այս հատվածներում գետնի մակերեսին ուրվագծվում էին պարսպի որոշ հատվածներ:

Բարձունքը, որի զագաթին տեղադրված է ամրոցը, անբարձր անվանում են «Մինասի դար»: Վերջինիս զագաթն իրենից ներկայացնում է անկանոն ձվաձև տարածք, որտեղ երևում էին առանձին շինությունների փլատակների որոշ հատվածներ: Արանք զբաղեցնում են տարբեր ժամանակաշրջանների պաականոց հնագիտական նյութերով հագեցված շուրջ մեկ հեկտար տարածություն (հանույթ, նկ.12): Պեղումների համար ընտրվեց ամրոցի հյուսիս-արևմտյան հատվածը: Այստեղ 1979-1981 թթ. ուսումնասիրվեց ավելի քան 1500մ² մավերես: Պեղումներով պարզվեց, որ այստեղ մշակութային շերտի հզորությունը տատանվում է 1.5-2մ միջև: Պեղումները սկսվեցին ընտրված հատվածի ծայր հյուսիս-արևմտյան անկյունից, ուր զառիթափի եզրին, հողի կտրվածքի մեջ նկատելի էին իռոշոր քարերով շարված միաշար պատի մնացորդներ: Այստեղից արևելք, պատի արտաքին կողմում, պեղումների միջոցով բացվեց ամրոցի հյուսիսային պարսպի 35մ երկարությամբ մի հատված: Պատը կառուցված է ճեղքված խոշոր քարարեկորներով, որոնք իրար են միացած կավացեխով և մանր քարարեկորներով: Այն որոշ հատվածներում ունի 1.1-1.4մ լայնություն: Հյուսիսային

պարսպի ուսումնասիրված հատվածից 8մ դեպի արևելք առկա է քառանկյունաձև հատակագծով հզոր որմնահեց (երկ. 7.5մ, արևմտյան լայնքը 3.4մ, արևելյանը 2.6մ), որից դեպի արևելք ձգվող պաստը խիստ քայքայված է: Որմնահեցի արևմտյան անկյան երկու շարք պահպանված միաշար պատը ունի 8մ երկարություն: Այն դրված է 0.4-0.5մ հաստություն ունեցող մոխրախառն ոողաշերտի վրա, որից ցած բնական ժայռերն են:

Պարսպի արտաքին կողմում, վերին մակարդակից սկսած մինչև 1մ խորություն, լցված էր պարսպից թափված քարերով ու հողով, որի մեջ հնագիտական նյութերը բացակայում էին: Վերոհիշյալ խորությունից ցած 20-30սմ հզորությամբ շերտում հայտնաբերվեցին մանր քարեր ու խեցանոթների բեկորներ: Այս հորիզոնում բացված խաբանով ու փայտածխի մնացորդներից առաջացած 1.2-2մ տրամագծով և շուրջ 20-30սմ բարձրությամբ մոխրակույտը իրենից ներկայացնում էր ամբողջից դուրս թափված աղբ: Այս փաստի օգտին են վեայում նաև մոխրակեւյտի պատն ի վեր քարծրացող մակերեսը և պատի չմրտված վրձակը: Նույն հատվածում, ամրոցի պատի հիմքի ստորին մակարդակեց ցած, մոխրախառն ոողաշերտի մեջ, հայտնաբերվեցին մ.թ.ա. III հազ. խեցեղենի բեկորներ: Այս փաստը ցույց է տալիս, որ պարսպապատը կառուցելու ժամանակ վաղ բրոնզեդարյան շերտը հարթեցվել է:

Ինչպես նշվեց վերը, պարիսպը հյուսիսային կողմում ունի որմնահեց, որը պահպանված է երկու լար բարձրությամբ. յուրաքանչյուր լարի բարձրությունը 0.5մ է: Որմնահեցի արտաքին երեսը շարված է համեմատաբար լավ մշակված մակերես ունեցող ժայռաբեկորներով: Նշենք, որ այս երեսը դիտվում է և Հայաստանի այլ ամրոցներում (*Есаян С.А., 1976*, էջ 15-98; *Միքայելյան Գ. Գ., 1968*; *Ղաֆադարյան Կ. Կ., 1972*, էջ 151-162):

Որմնահեցի և նրանից դեպի արևելք ձգվող պատի մոտից գտնվեցին օգտագործումից դուրս եկած աղորիքներ, տուֆ քարից պատրաստված ջրավազանի ու խեցանոթների բեկորներ, ոսկիե նետասլաք և վանակատի խոշոր ցլեպ: Այս տարածքը հավանաբար հանդիսացել է աղրանոց:

Հյուսիսային պարսպից ներս բացվեցին միջնորմով միմյանցից ռաժանված երկու սենյակ (a, b), որոնք ետդորդակցվել են 0.8մ լայնություն ունեցող մուտքով: Նշենք, որ a սենյակի հյուսիսային պատը քարհանքի շահագործման հետևանքով ավերվել էր: Հարավային կողմի սենյակը (b) շարված էր համեմատաբար լավ մշակված քարերով և ուներ 0.9մ լայնությամբ մուտքի ռացվածք: Այստեղ շերտի հզորությունը հասնում էր 1մ: Հյուսիսային սենյակից (a) նյութեր չհայտնաբերվեցին, իսկ b սենյակում գտնվեցին փայտածխի մնացորդներ, աղորիքի մասեր և այլ խեցանոթների բեկորներ ու կենդանիների թաղանթիկ ոսկերներ: Հատակը կավածեփ էր, որից ցած ամրացված եողաշերտ էր:

Այս սենյակներից դեպի հարավ և հարավ-արևելք ընկած տարածքում ռացվեցին երկու համալիր: Պեղված ընկելի համակառույցներից յուրաքանչյուրը ռադկացած է երկու ռադադրամասերից՝ ընդարձակ գլխատնից և նրան կից փոքր սրահից: Դրանց պատերի և սալահատակների կառուցման համար օգտագործված են նախկին

շինությունների և հնավայրերի մոտ գտնվող տուֆի հանքերից կտրված քարերը:

Շենքերի պատերի եիմքերը և հատակները, ինչպես նշվեց վերը, դրված են հին շինությունների փլատակների մեջ, որոնք գետնի մակերեսից 0.8-1.3մ խորությամբ մեջ են գտնվում: Պատերի գետնի մեջ իջեցված հատվածները միաշար են և հենված են հողի կտրվածքին: Գետնի մակերեսին ազատ կանգնած պատերը երբեմն երկշար են և ունեն 1-1.4մ հաստություն: Նշենք, որ սյուն դեպքում, երբ գետնից վեր ընկած քարերը միաշար են, ապա այն կառուցվել է համեմատաբար խոշոր քարերով: Միաշար պատերը հաճախ հենված են նրանց ետևում լցված քարալիցքին, որի բարձրությունը երբեմն հավասար է պատի բարձրությանը:

1 համալիրը- գտնվում է նախորդ սենյակների հարավ և հարավ-արևմտյան կողմերում (տես սենյակ 1 և 2): Ինչպես նշվեց, այն ընդհանուր է ընդարձակ գլխատնից և նրա հյուսիս-արևմտյան կողմում կառուցված փոքր սրահից:

Կիսագետնափոր կառույցների պատերը առանձին հատվածներում պահպանվել են 1.3մ բարձրությամբ:

Փոքր սրահ (№1) -գբադեցնում է շուրջ 25մ² մակերես: Նրա հյուսիսային և արևելյան պատերը պահպանված են երեք, իսկ հարավայինն ու արևմտյանը՝ ընդամենը մեկ շարք բարձրությամբ: Արահի հարավ-արևելյան անկյունում 1.3մ երկարությամբ, 0.3մ բարձրությամբ և շուրջ 0.8մ լայնություն ունեցող կավածեփ փոքրիկ հարթակ էր կառուցված, որի վրա դրված էր ըստպատե աղոլիքը իր տրորիչի հետ միասին: Այստեղ գտնվեցին նաև խեցանոթների մի քանի ռեկորդներ:

Փոքր սրահի կենտրոնում տեղադրված էր իրար վրա դրված 0.5մ տրամագծով անկանոն շրջանաձև երկու քարից կազմված խարինիսը: Քարերից ստորինը 0.2մ խորությամբ իջեցված էր կավաշեն հատակի մեջ և լրացուցիչ ամրացված էր շուրջը դրված մանր քարերով ու կավացեխով: Այն հիմնաքարերի ընդհանուր բարձրությունը 0.3մ է:

Գլխատուն 1 - գտնվում է սրահի հարավ-արևելյան կողմում և զբաղեցնում է 72մ² մակերես: Սրանք միմյանց հետ կապված են փոքր սրահի հարավային պատի մեջ արված 0.7մ լայնությամբ, երկու մետր երկարությամբ մեղ միջանցքով: Վերջինին հատակը սալապատ է, որի հարևան սենյակի հատակից բարձր է 0.3 մետրով: Մուտքի պատերի անկյունաքարերը պահպանված են երեք լար բարձրությամբ: Գլխատան ներսում, մուտքի հարավային կողմում, սալապատ հատակի վրա, անխաթար վեճակում պահպանված էր տուֆ քարից պատրաստված կրնկաքարը: Անկյակի հատակը հյուսիս-արևելյան և արևելյան պատերի առջև սալապատ է: Այն ունի 2.5մ լայնություն: Արևելյան պատի երկարությամբ, սալապատակի վրա կառուցված էր քարաշեն մուր (երկարությունը՝ 6.5մ, բարձրությունը՝ 0.6մ, լայնությունը՝ 0.4մ): Սենյակի հարավ-արևելյան անկյունում քարաշար պատերով առանձնացված էր շուրջ 6մ² մակերեսով ամրար, որի պատը ունի 1.1մ բարձրություն: Ամբարի դիմաց՝ արևմտյան պատին հենած էր աստիճանի դեբ կատարող մի քար: Այս կառույցի սալապատ հատակը սվաղված էր կավացեխով, որի միջից գտնվեցին որձաքարից պատրաստված թասի, աղորիքների և սակավաթիվ խեցանոթների ռեկորդներ: Ամբարի

մոտ գլխատան արևելյան պասսիւն կից, պատրաստված էր 0.4մ բարձրությամբ. 1.5մ երկարությամբ, 0.3մ լայնությամբ նստարան: Սենյակի հարավ-արևմտյան կորացող անկյունում, կավածեփի հատակի վրա դրված էր երկար բանեցված մակերեսով մի աղորիք իր տրորիչի հետ միասին: Դրա մոտ բացվեց քարերով կառուցված օջախ, որի մեջ պահպանված էր մոխրի շեղջը:

Սենյակում բացվեցին չորս խարիսխ: Դրանց տուֆ քարից պատրաստված, անկանոն քառակյունածև հիմնաքարերը գտնվեցին գրեթե անխախտ վիճակում: Սրանցից հյուսիս-արևելյանը, որը արևմտյան և հյուսիսային պատերից հեռու էր 2.5մ, փոքր սրահի սյան հիմնաքարերի նման բաղկացած էր իրար վրա դրված երկու քարերից, իսկ մյուսները միակտոր են: Պատերից նույնպիսի համաչափ հեռավորություն ունեցող հարավ-արևելյան սյունը դրվել է վերոհիշյալից 4մ դեպի հարավ-արևելք, գլխատան ներսում գտնվող ամբարի պատերի կազմած արտաքին անկյունում: Սյան հիմնաքարի տվյալ տեղում լինելը մեկ անգամ ևս ցույց է տալիս, որ ամբարի պատերը չեն բարձրացել մինչև սենյակի առաստաղը:

Նույնպիսի պատվեր դիտվեց և II համակառույցի գլխատանը: Այդպիսիք առկա են նաև Թմբադիր ամրոցի սենյակներում (*Есаян С.А.*, 1976, էջ 55-56): Հյուսիս-արևմտյան սյան հիմնաքարը արևմտյան պատից հեռու էր 1.5մ, հյուսիսայինից՝ 2.5մ: Հարավ-արևմտյանը գտնվեց արևմտյան պատից 1.65մ հեռավորության վրա:

II համալիր - գտնվում է նախորդի հարավ-արևմտյան կողմում: Այն ևս բաղկացած է երկու բաղադրամասերից՝ ընդարձակ գլխատանից և փոքր սենյակից:

Փոքր սենյակ (№ 3) - գտնվում է մեծի հարավ-արևելյան կողմում: Հատակագծում ուղղանկյունածև այս կառույցը զբաղեցնում է շուրջ 25մ² մակերես և մեծ սենյակի հետ կապված է արևելյան պատի մեջ գտնվող մուտքի միջոցով: Տուֆ քարերով շարված 0.8-0.9մ բարձրությամբ պահպանված պատերից արևելյանն ու հարավայինը միաշար են և հենված են հողի կտրվածքին:

Կառույցի արևմտյան պատը երկշար է և ունի մեկ մետր լայնություն: Պատերի ներսի երեսները թեթևակի մշակված են և սվաղված հաստ կավացեխով: Արևմտյան պատի մեջ գտնվող մուտքը շարված է համեմատաբար լավ մշակված քարերով: Դռն ունի 0.7մ լայնություն: Դռան շենը գլխատան հատակից բարձր է 30սմ: Սենյակի ներսում, մուտքից ծախ, դրված էր դրան կոնկաքարը: Սալապատ ետակը սվաղված էր կավաշաղախով: Սենյակի կիստրոնում հայտնաբերված խարիսխը ուներ 0.6մ բարձրություն և 0.5մ տրամագիծ: Սենյակի հարավային պատի երկայնքով կառուցված էր քարաշեն, կավացեխով ծեփված նստարան: Այն ունի 0.8մ լայնություն, 0.4մ բարձրություն:

Նստարանի քարերից երկուսը տուֆից պատրաստված ամբողջացող (երկարությունը 0.8մ, լայնությունը 0.44մ, խորությունը 0.3մ) ջրավազանի բեկիրներ էին: Այս Շիրակավանի ամրոցի այս շերտում գտնված երրորդ ջրավազանն էր: Մուտքի երկու կողմերում եայտնաբերվեցին աղորիքներ, տրորիչներ, կոկիչներ և գետաքարերից պատրաստված տարբեր ձևերի ծեփիչ-եղկիչներ: Ուշագրավ են նաև գործիքների միջավայրում գտնված սովորական գետաքարերը: Սրանք, ամենայն հավանա-

կանությամբ եղել են գործիքների պատրաստուկները: Հետաքրքիր է, որ նման իրավրճակ է բացվել նաև Շիրակավանի II պեղավայրի № 1 շինությունում և Արգիշտի-խինիլիի № 11 առանձնատանը*: Սենյակում գտնվեցին նաև խեցանոթների սակավաթիվ բեկորներ:

Գլխատուն II- սա ամրոցում բացված ամենից ընդարձակ ու հետաքրքիր սենյակն է: Այս կառույցի քարաշար պատերը սյահպանված են 0.8-1.3մ բարձրությամբ: Գլխատունը ունի երկու մուտք: Դրանցից մեկը գտնվում է հարավ-արևմտյան անկյան մոտ՝ արևմտյան պատի մեջ, իսկ երկրորդը, ինչպես նշվեց՝ արևելյան պատի մեջ, որով և գլխատունը հաղորդակցվել է փոքր սենյակի հետ: Մուտքերն ունեն 0.7մ լայնություն: Մեծ սենյակի ներսում, արևմտյան դռան մոտ, սալահատակի վրա գտնվեց դռան կրնկաքարը: Ի տարբերություն սովորական կրնկաքարերի, վերջինիս մակերեսներին առկա են ոչ թե մեկ այլ՝ երկու շրջանաձև փոսիկ: Դրանցից մեկը խոբն էր, իսկ մյուսը՝ ոչ: Ինչպես երևում է տուֆ քարից պատրաստված այս կրնկաքարը մինույն նպատակին ծառայել է երկոորդ անգամ: Մուտքի բացվածքում, շեմի վրա ընկած էր հարթեցված մակերեսով երկարավուն մի քար, որի վրա աբված էր 10սմ երկարությամբ, 8սմ լայնությամբ և 6-7սմ խորությամբ ունեցող քառանկյունաձև փոսիկ: Թվում է, որ այդ քարը դրված է եղել մուտքի շարվածքի մեջ և ծառայել է դուռը սողնակով փակելու նպատակին: Վերոհիշյալ միջավայրում գտնվեց մակերեսիկ շրջանաձև փոսիկ ունեցող մեկ այլ քար, որը հավանաբար հանդիսացել է դռան վերին հիմնաքարը: Ինչպես առաջին եամալիրում, այնպես էլ այստեղ, իրենց տեղում գտնված կրնկաքարերը ցույց են տալիկ, որ դռները բացվել են դեպի սենյակների ներսը: Այս տեսակետից հետաքրքիր է ժողովրդական այն հավատալիքը, համաձայն որի. «եթե տան դուռը դուրս բացվր բարիքն էլ կգնա դուրս»:

Նույն սկզբունքով են կառուցված Արգիշտիխինիլի (Մարտիրոսյան Ա.Ա., 1974, էջ 53-73; Ղաֆադարյան Կ.Կ., 1984) և Կարմիր բլուրի (Մարտիրոսյան Ա.Ա., 1961, էջ 7-26) քաղաքային թաղամասերի առանձնատների բոլոր դռները: Գլխատան արևմտյան մուտքից աջ, պատի դիմաց, սալահատակի վրա կառուցված էր մի նստարան: Հարավ-արևելյան անկյունում պատրաստված էր շուրջ 11մ2 մակերեսով ընդարձակ թմբիկ-մահիճ, որի եզրերը շարված էին տուֆե անմշակ քարերով, իսկ մակերեսը կավածեփ էր: Սբա հարավ-արևելյան անկյունում տեղադրված էր շարժական օջախ, որի մոտից գտնվեցին կավակերտ շրջանաձև կիղերով սաջերի բեկորներ և մոխրակույտ: Մահիճ-թմբիկի եզրաշարի քարերից մի քանիսի վրա առկա են փոքրիկ անցքեր, որոնք ամենայն հավանականությամբ, ծառայել են մանր եղջերավոր անասուններ կապելուն:

Գլխատան արևմտյան պատի երկայնքով ևս կառուցված էր մի նստարան: Այն ունի 1.7մ երկարություն, 0.5մ բարձրություն և նույնքան էլ լայնություն: Գլխատան հյուսիկադին կեսում կավաշեն հատակի մեջ ամրացված էին անեանոն քառանկյունաձև երկե խարիսխ (չափերը՝ տրամագիծը 0.5-0.6, իսկ բարձրությունը 10սմ): Անխախտ վրճակում հայտնաբերված այս խարիկխները տեղադրված են արևելյան և արևմտյան պատերից 1.7մ, իսկ հյուսիկայիկից՝ 2.85մ հեռավորության վրա: Դրանց

հեռավորությունը արևելք-արևմուտք առանցքով 3.8մ է: Մեկ այլ խարիսխ էլ գտնվեց մահիճ-թմբիկի անկյունում:

Ամենայն հավանականությամբ եղել է և չորրորդ խարիսխը, որը բացակայում էր: Չի բացառվում, որ վերջինիս դերը կատարած լինի և սալահատակի քաբերից մեկը: Գլխատան արևմտյան մասում բացվեց 4.8մ² մակերեսով մի տարածություն, որը գլխատնից բաժանված էր միջնորմով: Հավանորեն այն հանդիսացել է տնտեսական մաս, որտեղից էլ բարձրանում էին գլխատունը բակի հետ կապող քարակետ առտիճանները:

Տնտեսական անկյան հատակին հայտնաբերվեց կաբմիք տուֆ քաբից պատրաստված մի խոշոր՝ 1.2մ երկարությամբ, 0.8մ լայնությամբ, 0.5մ խորությամբ ջրավազան, որի պատերի հաստությունը 0.1մ է: Հայտնաբերման ժամանակ այն ճաքած էր և իջեցված սալահատակի մակարդակից ցած: Սա Շիրակավանի ամրոցում հայտնաբերված երեք ջրավազաններից միակն էր, որ գտնվում էր իր նախնական տեղում՝ անխախտ վիճակում և մեծ կարևորություն ունի բնիկների կենցաղի ճանաչման գործում: Ջրավազանների գոյությունը հնավայրի վերին շերտում վեայում է մոտակայքում աղբյուրների բացակայության և ջուր ամրարելու անհրաժեշտության մասին: Ուշագրավ է, որ ջրասակավ և բնական աղբյուրներից հեռու գտնվող ուբարտական ընկալատեղիներում և ամրոցներում ևս առկա են ոչ մեծ ծավալի ժայռերի մեջ փորված կամ մեծ մասամբ տուֆ քարերից պատրաստված ջրամբարներ (*Burney C. and Lasson T.R.J.* 1960, p 178-182; *Ղաֆաղարյան Կ.Կ.*, 1984, էջ 89-93): Այսպիսով, Ո բնակելի համալիրի գլխատունը ներկայացնում է նստարաններով, մահիճ-թմբիկով ու տնտեսական անկյունով կահավորված մի ընդարձակ դահլիճ, որի հատակը մասամբ սալապատ է: Դահլիճի հարթ զմրեթաձև տանիքը հենված է եղել չոբս փայտե սյուների վրա: Ծածկի կինտրոնում հավանաբար գտնվել է լույսի ներթափանցման ու օդափոխության նպատակին ծառայած երդիկը: Նման ծածկերով կացարանները ընդհանուր էն Հայաստանի նախնադարյան տնաշինական ավանդույթներին (*Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1961, էջ 7-37): Սրանք առավել մեծ տարածում են ստանում մասնավորապես ուրարական (*Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1974, էջ 7-73) և նրան հաջորդած ժամանակաշրջաններում՝ գոյատևելով մինչև մեր օրերը: Ներկայացված գլխատները իրենց ներքին կահավորմամբ ու ծածկի հորինվածքով մի տեսակ միջանկյալ օդակ են ուրարտական առանձնատների կենտրոնական միջուկը հանդիսացող սյունազարդ դահլիճների և հաղկական անտիկ ժամանակաշրջանի տնաշինության միջև: Սա ակնհայտ է դառնում, երբ համադրության մեջ ենք վերցնում Արգիշտիի խիլի թի թի № 5 և 10 առանձնատների* և Շիրակավանի անտիկ բնակավայրի** կացարանների ներքին կահավորման մանրամասները: Այն իր եաստատումն է գտնում նաև գրավոր աղբյուրներում: Շիրակավանի կիսագետնափոր գլխատները նման են «Ամնարասիս»-ում նկարագրված, մարդկանց և կենդանիների համատեղ ընկալությանը ծառայած տներին (*Զսենուիտն*, 1970, էջ 97):

* Պեղումները *Ռ.Թորոսյանի* չիրատարակված նյութեր:

** Պեղումները *Ֆ.Տեր-Մարտիրոսովի* չիրատարակված նյութեր:

Այժմ անցնենք հայտնաբերված նյութերի քննարկմանը, որոնք ներկայացված են քարից, ոսկրից և կավից պատրաստված աշխատանքային գործիքներով, զենքերով, խեցեղենով և այլ առարկաներով:

Աշխատանքային գործիքներ- ներկայացված են հացահատիկային մթերքների մշակման, կաշեգործության, մանածագործության և այլ բնագավառներում օգտագործված քարե և ոսկրե գործիքներով: Դրանցից են ործաքարից պատրաստված նավակաձև աղորիքները (աղ. LXXIX, 5), կրսագնդաձև սանդղեղը (աղ. LXXIX, 1), գետաքարից պատրաստված ծեփիչներ - տրորիչները, որոնք ունեն երկարուկ, կլորացված անկյուններով քառակող տեսք (աղ. LXXIX, 3):

Առանձին խմբով են ներկայացված կոկրչները, որոնց շարքում մեծ քիվ են կազմում գետաքարից պատրաստված բազմանիստ (աղ. LXXIX, 4) և հրաբխային խարամից՝ իռուցիկ մեջքի մասով (աղ. LXXIX, 6) տեսակները: Այս գործիքները, զրեթե անփոփոխ հանդես են գալիս բրոնզ-երկաթեդարյան հուշարձաններում:

Նման ժամանակագրական ընդգրկում ունեն նաև տուֆից պատրաստված անվակաման, կլոր մքջանցիկ անցքով ծանրոց-կախիկները (աղ. LXXIX, 8, 11), քարից ու խեցու թեկրոներից պատրաստված շրջանաձև իրերը (աղ. LXXIX, 14): Ի տարրերություն վերոհիշյալ աշխատանքային գործիքների, Շիրակավանի ամրոցից հայտնաբերված, ործաքարից պատրաստված 9սմ տրամագծով և մի կողմից քիչ ներճկված կողով, 3սմ խորությամբ թասը (աղ. LXXIX, 2) հանդիսանում է ուրարտական մշակույթի ընդհանրապես թասերի (*Мартыросян А.А.*, 1974, էջ 164-167, նկ. 103-105a) ընդօրինակված ձևը տեղական մշակույթում, որը սակայն իր բնօրինակներից փոքր-իսչ տարրերվում է քարի մշակմամբ և ձևի կատարելությամբ:

Շիրակավանի ամրոցից հայտնաբերված աշխատանքային գործիքների մեկ այլ խումբ են կազմում ոսկրից պատրաստված իլիկի գունդները, ծակչները և քեռիչը: Իլիկի գունդները (աղ. LXXIX, 12) հանդիսանում են դեռևս Հայաստանի վաղ երկրագործական դարաշրջանում սկիզբ առած և հետագայում լայն տարածված, մանածագործության բնագավառում օգտագործված գործիքներ:

Այդ են ապացուցում Հայաստանի բրոնզի և երկաթի ժամանակաշրջաններին պատկանող ռազմաթիվ հուշարձաններից հայտնաբերված, ոսկրից և քարից պատրաստված օրինակները:

Գոյատևած երկար ժամանակագրական ընդգրկում ունեն նաև Շիրակավանից եայտնաբերված ծակիչները: Դրանք երկու տեսակի են. մի տեսակի իրանը ունի սաեուն անցումներով քառակող տեսք, որի ստորին մասը սրածայր է, ինկ վերին մասում առկա է ուղղահայաց, շրջանաձև միջանցիկ անցք (աղ. LXXIX, 10): Մյուս տեսակի ստորին ծայրը սուր է, ինկ վերինը հարթ կտրված (աղ. LXXIX, 16): Վերջին տեսակի իրանները կտրվածքում շրջանաձև են: Ոսկրե գործիքների շարքում առկա է նաև քեռիչ (աղ. LXXIX, 7): Այն պատրաստված է կենդանու կողոսկրից և ունի հարթ, հղկված մակերես ու կլորացված կողեր, որը վկայում է նրա երկարատև գործածության մասին: Գործիքի վերին մասը կտրված է, իսկ ստորինը հարմար է կաշի և այլ իրեր քերելու համար: Այս գործիքի հեռավոր զուգահեռ կարող է հանդիսանալ Թեղուտի

վաղ երկրագործական բնակատեղիից հայտնաբերված ոսկոե քերիչը (*Թորոսյան Ռ.Ս.*, 1976, էջ 57, տախտ. III, 13):

Չենթեր - ներկայացված են ոսկոե նետասլաքների երկու տարբերակով, առաջին տարբերակն է կազմուն կտրվածքում քառանիստ իրանով և շրջանաձև պոչուկով մնուշը (աղ. LXXIX, 13): Լև իրանի հիմնամասի ձևով մնամվում է Շենգավթի (*Ենգիբարյան Ն.Գ.*, 1982, էջ 102, նկ. 1, 2) և Քեթիի (*Պետրոսյան Լ.Ա.*, 1983, էջ 67, նկ. 1, 2, մ.թ.ա. X-IX դարեր) նետասլաքներին, իսկ իրանի քառանիստ տեսքով և տեփանավանից (*Խաչատրյան Կ.Ս.*, 1959, նկ. 38; *Ենգիբարյան Ն.Գ.*, 1982, էջ 102, նկ. 13), Գավառից (*Եսայան Ս.Ա.*, 1966, էջ 46), Բջնիից (*Ենգիբարյան Ն.Գ.*, 1982, էջ 102, նկ. 20) և Նորաշենի ամրոցի մ.թ.ա. V-IVդդ. թվագրվող շերտից հայտնաբերվածներին (*Եսայան Ս.Ա.*, 1976, էջ 76, աղ. 621): Ի տարրերություն մեր մնուշի, նշված հնավայրերից հայտնաբերվածների իրանի եիմքում առկա է եռանկյունաձև կտրվածք: Ճիշտ մնան հիմնամասի ձև ունի մաս Շիրակավանի ամրոցից հայտնաբերված նետասլաքների երկրորդ տարբերակը, որի իրանը, սակայն, կտրվածքում շեղանկյունաձև է (աղ. LXXIX, 12 ա): Ինչպես տեսնում ենք Շիրակավանի նետասլաքների երկու տարբերակներն էլ առանձին-առանձին վիրցված, իրենց վիա կոում են ըրոնգի և երկաթի դարաշրջանների հատկանիշներ և հայտնի են Բեդենիից (*ԳոբեդՋիշվիլի Դ.*, 1980, աղ. XI), Սակոբիանոյի (Ալազանի հովիտ) դամբարանարևուրներից (*Դեդաբրիշվիլի Ս.Ս.*, 1979, աղ. XIII), Բեշտաշենից (*Չուբյանիշվիլի Կ.Կ.*, 1957, նկ. 16), Բաբա-Դերվիշից (*Ալևեյ Բ.*, 1971, էջ 230, նկ. 63) և այլ վայրերից:

Ամրոցի նյութերի շարքում առկա է մաս իխուունցից պատրաստված կախիկ-զարդ (աղ. LXXIX, 15): Նման զարդերը լայն տարածում ունեն ուշ ըրոնգի և երկաթի ժամանակաշրջաններին պատկանող հուշարձաններում. հայտնի են Շիրակավանի համաժամանակյա (մ.թ.ա. VII-VIդդ.) դամբարաններում, Դվինում (*Կուշնարեյա Կ.Կ.*, 1977, էջ 38, նկ. 5, աղ. XXVII), Քեթիում (*Սեդրոսյան Լ.Ա.*, 1989, աղ. 72) և բազմաթիվ այլ հուշարձաններում: Այս հավաքածուի մեջ առկա է կավից, ձեռքով պատրաստված քառաթև իրի եզակի մնուշ (աղ. LXXIX, 9): Հայաստանի նախնադարյան մշակույթում մնան իրեր մեզ հայտնի չեն: Բացառված չէ. որ այն հանդիսացել է ինքնատիպ մի ինդուստրիա:

Այսպիսով, ինչպես պարզվից, Շիրակավանի ամրոցից հայտնաբերված քարե և ոսկոե գործիքների և զենքերի ուսումնասիրությունից, դրանք լայն տարածում են ունեցել ըրոնգի և երկաթի դարաշրջաններում, ուստի և դժվար է ժամանակագրական սանդղակում որոշել դրանց տեղը: Այդ տեսակետից մեծ կարևորություն ունեն ամրոցից ձեռք բերված տարատեսակ ինքեգործական արաադրանքի մնուշները (աղ. LXXVII, LXXVIII):

Քրեդաններ- ներկայացված են վեց տարբերակով: Առաջին տարբերակն են կազմում սև հարդարված արտաքին և զորշ, կոկիչով հղկած շուրթով և ներքին մակերեսով, երկթեք իրանով, դեպի ներս թեքված կլոր շուրթով մնուշները:

Ամանները զարդարված են թույլ ներձկված ակոսներով և կամ վերադիր զոտիով (աղ. LXXVII2; աղ. LXXVIII1): Քրեդանների այս տեսակը իր ձևով մնան է Հայաստա-

ստանի ուշ բրոնզի և վաղ երկաթի նյութերին: Ասկայն Շիրակավանի ամրոցից եայտնաբերվածները վերոհիշյալ ներքին տարբերվում են արտաքին և ներքին, ինչպես նաև շուրթերի կոկոչով եարդարվածությամբ, հատկանիշ, որը բնորոշ է Հայաստանի երկաթի լայն տարածման ժամանակաշրջանի խեցեղենին, որոնք եայտնի են Կարմիր-բլրի մ.թ.ա. VII-VI դարերին պատկանող շերտից*: Երկրորդ տեսակն են կազմում կարմիր հարդարված արտաքին և ներքին մակերեսով, երկթեք իրանով, դուրս թեքված շուրթով օրինակները (աղ. LXXVIII, 2): Սրանք իրենց ձևով և գույնով նմանվում են Գոլովինոյից եայտնաբերված բաց դարչնագույն, սև և կարմիր քրեղսներին (*Мартыросян А.А.*, 1954, աղ. XII, 1-4, մ.թ.ա. VII-VI դդ.), Կարմիր-բլուրի կարմիր թասերին (*Мяцакакая А.О., Тирацян Г.А.*, 1961, էջ 80, աղ. 1, 1), Աթարբեկյանի մ.թ.ա. VII-VIդդ. թվագրվող գորշ փայլեցվածներին (*Мяцакакая А.О.*, 1955, էջ 32, նկ. 6) և Լուրբ-Նահապետի ամրոցի III շուրճից հայտնաբերվածներին (*Есаян С.А.*, 1976, էջ 72, աղ. 58, 5), որոնք նույնպես թվագրվում են մ.թ.ա. VII-VIդդ:

Երրորդ տարբերակն են կազմում կարմիր, դարչնագույն և գորշ հարդարված կամ փայլեցված մակերեսներով, դուրս թեքված շուրթով քրեղանները (աղ. LXXVII, 3, 12, 13): Արանցից մեկուսերը զարդարված են իայլեցմամբ արված ալիքաձև գծերով և քիչ բարձր ելունդազոտիով (աղ. LXXVII, 3), մյուսի իրանի ուռուցիկ մասում արված է մեկ հորիզոնական ակոսազոտի (աղ. LXXVII, 13), ինչ երրորդը անգարդ է (աղ. LXXVII, 12): Արանց զուգահեռները ևս եայտնի են Գոլովենոյից** և Քեթիր մ.թ.ա. VII-VI դարերին պատկանող դամբարաններից (*Петросян Л.А.*, 1989, աղ. 71, 73): Չորրորդ տարբերակն են կազմում գորշ եարդարված մակերեսներով, իրանի շեշտված անցումով, դեպի դուրս լայնացող կլոր շուրթով, հարթ ետառակով նմուշները (աղ. LXXVII, 1, 4, 5; աղ. LXXVIII, 3, 5): Այս քրեղանների զուգահեռները եամաժամանակյա մշակույթում եայտնի են Կարմիր-բլուրից***, Գոլովենոյից****, Քեթիր կոկոչայան ամրոցի վերին եորիզոնից (*Պեարոսյան Լ.Ա.*, 1983, էջ 67, աղ. 1, 25) և այլ վայրերից: Այդպիսիք եայտնի են և եետագա ժամանակաշրջանից, որը փաստարկվում է Ջրաշենից (*Мяцакакая А.О., Тирацян Г.А.*, 1961, էջ 80, 7, 2, մ.թ.ա. V-IV դդ.), Շաբլամա II -ի № 8 փոսորակո վերին շերտից (*Есаян С.А.*, 1976, էջ 31, աղ. 17, մ.թ.ա. VI-Vդդ), Նորաշենի բերդից (*Есаян С.А.*, 1976, էջ 75, աղ. 61, մ.թ.ա. VI-Vդդ) եայտնաբերված նյութերով,

Հինգերորդ տարբերակը ներկայացված է դարչնագույն, կոկիչով հարդարված արտաքին և ներքին մակերեսներով, դեպի դուրս քիչ լայնացող վերին մասով, կլոր շուրթ ունեցող քրեղաններով, որոնց իրանի վրա առկա է մեկ եորիզոնական ակոսազոտի (աղ. LXXVII, 9): Արա նմանակները կարելի է տեսնել Մեծամորի «ենոցների» շերտից (*Խանգադյան Է.Վ., Սկրաչյան Կ.Գ., Պարսամյան Է.Ս.*, 1973, աղ. XV, 2) հայտնաբերված ակոսազոտիներով և կանեյուրներով զարդարված խեցեղենի շարքում:

* ՀՊՊԹ, 2285/9, 2286/31:

**ՀՊՊԹ, 291/49,57:

***ՀՊՊԹ, 2286/57,85,91:

****ՀՊՊԹ, 209/31:

Թասեր- ներկայացված են երկու տարրեր չափերի կարմիր անգորբապատ մակերեսներ, կոսազնդածև իրան, կլոր շուրթեր ունեցող օրինակներով (ադ. LXXVII, 6,7): Արանց շուրթերի տակ արված է մեկական հորիզոնական ակոսագոտի: Այս թասերը հանդիսանում են ուրարտական խեցեգործական արտադրանքին ընդունելի մոտիվներ և իրենց բազմաթիվ զուգահեռներն ունեն երևանի Մոսկովյան փողոցում բացված ուրարտական դամբարանում (*Мартыросян А.А.*, 1964, ադ. XXIII, 5,6), Յոնոմում (*Badalyan R., Kohl P., Stronach D., Tonikyan A.*, 1994, նկ. 5) և մի շարք ուրարտական այլ հուշարձաններում (*Kroll S.*, 1976, տ. 28):

Ափսեներ- ներկայանում են երկու տարբերակով, Առաջին ասրերերակն են կազմում սև, գորշ և կոեմազույն հարդարված մակերեսներով, դեպի դուրս փոված կողերով և կլոր շուրթով մոտիվներ (ադ. LXXVII, նկ.10,11; ադ. LXXVIII, նկ.4,8): Արանց մի մասի շուրթի տակ արված են մեկական երրորդական ակոսագոտի, իսկ մի դեպքում էլ այն արված է ներսի կողմում (ադ. LXXVII, նկ.11): Բացի այդ դրանց մի մասի շուրթի վրա առկա են մեկ կամ երկու շրջանաձև միջանցիկ անցքեր:

Խեցեղենի այս անսակո սկզբ առնելով վաղ երկաթի ժամանակաշրջանում, իր զարգացումն է ասրել մինչև մ.թ.ա. VI դարը: Արանց բազմաթիվ զուգահեռները հայտնի են Շիրսուկավանի մ.թ.ա. IX-VIIIդդ. թվագրվող դամբարաններից, Ոսկեհասկից (*Петросян Л.А.*, 1989, ադ. 66, 6, ադ. 67, 16), Աստղածորից*, Մեծամորից (*Խանգաղյան Է.Վ., Սկրտչյան Կ.Գ., Պարսամյան Է.Ա.*, 1973, ադ. XV, 3), Գավառից (*Լալայան Ե.*, 1931, էջ 146, նկ. 80), Թրիալեթից (*Менабде М., Давлшавидзе Ц.*, 1968, ադ. IV), Ուչ-թեփեի (*Иессен А.А.*, 1965, էջ 123, նկ. 19) մ.թ.ա. X-IX դարերով թվագրվող շերտից և այլն:

Երկոորդ ասրերերակն են կազմում սև և գորշ եարդարված մակերեսներով, դեպի դուրս փոված կողերով, դուրս թեքված կլոր շուրթով օրինակներ (ադ. LXXVIII, 6,7): Արանցից մեկի շուրթի վրա սեղմամբ արված է մեկ շարք հորիզոնական ալիքագոտի: Վերջիններս իրենց ձևերով նման են Վարդենիկի (*Мнацаканяна А.О.*, 1955, էջ 41, նկ. 13, 6) մ.թ.ա. VI դարին պատկանող դամբարանից հայտնարերվածին:

Կճուճներ - ներկայացված են երկու տեսակով, Առաջին տեսակն են կազմում գորշ, դարչնագույն և վարդագույն եարդարված մակերեսներով, կլորացող իրանով, դուրս ճկված շուրթով, անգարդ և ետաիկաշարով, ակոսագոտիներով ու ալիքագոտիներով զարդարված մոտիվներ (ադ. LXXVII, 16,17,19,20,21): Արանք հանդիսանում են ուշ բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններում յայն տարածված խոհանոցային արտադրանքի մոտիվներ և չունեն որոշակի թվագրող հասկանիչներ: Իրենց զարդարման ձևով և եղանակներով այս խմբից մի փոքր առանձնանում է ադ. LXXVII, 20 մոտիվը: Վերջինիս ուսերը զարդարված են կտրելու եղանակով արված հորիզոնական ակոսագոտիների և ալիքագոտիների միջև ներառված, անկյունաձև միացող, թեք գծերի խմբերով: Նման զարդ ունի և Գոլովրնուի (*Мартыросян А.А.*, 1954, ադ. X) մ.թ.ա. VII-VIդդ. թվագրվող կճուճը, տարրերությամբ, որ թեք գծերը արված են սեղմամբ: Նույն ձևի զարդեր են կոում նաև Գոլովրնուի միականթ սափորները

* ԳՊՊԹ. 1908/30

(*Мартыросян А.А.*, 1954, աղ. XI, 8): Մյուս՝ ռաց վարդագույն հարդարված մակերեսով կճուճի ուսերը զարդարված են սեպածև հատիկներից կազմված գոտիով և թույլ ներձկված լայնակոս հորիզոնական ժապավենով (աղ. LXXVII, 19): Ասեպածև զարդատեսակո սկիզբ է առել ուշ րորոնգի ժամանակաշրջանում (Արթիկ, Լոռի-Բերդ, Դձշկուտ) և հարատևել մինչև մ.թ.ա. VI-V դարերը (օր. Աստոի-Բլուրի № 20 դամրարանը: *Եսայն Տ.Ա.*, 1976, էջ 212, աղ. 139, 5): Շիրակավանի կճուճների շարքում առկա է նաև կարմիր, անգորապատ, տիպիկ ուրարտական կճուճի շուրթի ռեկոր (աղ. LXXVIII, 17), որի նմանակները հայտնի են Արգիշտիխիմիլիի ռուժակի տնից հայտնարերված կճուճների շարքում (*Мартыросян А.А.*, 1974, էջ 76, նկ. 48):

Կարասներ- ներկայանում են երկու ուրարտական և երկու տեղական տարրերակներով: Առաջին՝ տեղական տարրերակն ունի գորշ հարդարված մակերեսներ, դեպի ներս թեքված վերին մաս, կլոր շուրթ: Շուրթի առակ արված է մեկ լայնակոս հորիզոնական գոտի (աղ. LXXVII, 24): Սա իր կավի ռադադոթյամր և մակերեսների եարդարմամր եարում է տեղական խեցեղեն արտադրանքին, ինկ ձևով՝ մի կողմից վերը ներկայացված տեղական կճուճների երկոորդ տարրերակին, մյուս կողմից՝ ուրարտական իոքր կարասներին: Տեղական երկոորդ տարրերակն են կազմում գորշ հարդարված մակերեսներով, դուրս ճկված շուրթով նմուշները (աղ. LXXVII, 23): Արանց գուգահեռները հայտնի են Շիրակավանի եամաժամանակյա (մ.թ.ա. VII-VIդդ.) դամրարաններից և որոշ չաիով նմանվում են Դվենի մ.թ.ա. IX-VIIIդդ. թվագրվող նմուշներին: Ուրարտական կարասների առաջին տեսակո ներկայանում է կարմիր անգորապատ, վերին մասում հարթ կտրած և դեպի ներս նեղացող շուրթի ռեկորով (աղ. LXXVIII, 15): Այս կարասի շուրթը իր գույնով և ձևով տիպական է ուրարտական հուշարձաններից հայտնարերվածներին (*Եսայան Ս.Ա.*, 1967, աղ. XX; *Мартыросян А.А.*, 1974, էջ 80, նկ. 50a):

Ուրարտական երկոորդ տարրերակո ներկայանում է կարմիր և կոենագույն անգորապատ մակերեսներով, քիչ բարձր վզով: դեպի դուրս կլորացող շուրթ ունեցող կարասների ռեկորներով: Շուրթը գոտևորված է լայն ակոսով: ինչը և կտրվածքին աստիճանածև տեսք է տալիս (աղ. LXXVII, 18,22; աղ. LXXVIII, 14,16): Արանցից մեկի ուսերին պահպանված է կենդանակերպ խոշոր ռոնակ (աղ. LXXVIII, 14): Այս կարասը իր ձևով ու կենդանակերպ ռոնակո տեսքով նման է Կարմիր-րլուրից (*Ляотровски Б.Б.*, 1950, էջ 71, նկ. 43) հայտնարերվածներին:

Սաիորներ - ներկայացված են միականթ սաիորների և դրանց կանթերի ռազմաթով բեկորներով: Վերջիններս գորշ հարդարված մակերեսով, կտրվածքում կլոր տեսք ունեցող, աղեղնածև կանթերի ռեկորներ են (աղ. LXXVIII, 11): Արանց վերին մասը զարդարված է ներձկված, ընդհատվող գծիներով և կոճականման ելուստներով: Նման փորվածքներով կանթերը սկզբը աոնելով մ.թ.ա. VIII դարում (Լոռի-Բերդ, Թեյշերաիմի և այլն: *Деведжян С.Г.*, 1981, աղ. XXII, 1; *Мартыросян А.А.*, 1961, էջ 102, նկ. 41), լայն տարածում են գտնում մ.թ.ա. VII-IV դարերում: Դրանք հայտնի են Գոլովենոյում (*Мартыросян А.А.*, 1961, աղ. XI), հյուսիս-արևելյան Յայաստանի մի շարք հուշարձաններում (*Եսայն Տ.Ա.*, 1976, էջ 68, աղ. 54, 4, էջ 69,

աղ. 55, 3, 11, 13, էջ 74, աղ. 60, 8), Կուլրիշևուն (*Խնկիկյան Օ.*, 1987), Լոռի-Բերդում (*Դեբեձյան Տ.Դ.*, 1981, աղ. XXVIII) և այլուր: Նման կանթ ունի նաև սև և գորշ երանգներով, հարդարված մակերեսով, գնդաձև իրանով, գլանաձև վզով մյուս սափորը: Իրանի ուսերը զարդարված են ակոսազոպիներով, վրզը՝ ուղղահայաց լայն փայլազօծերով, իսկ կանթը՝ ընդերկայնական, ճկված ակոսով (աղ. LXXVIII, 10): Այն իր ձևերով և զարդանախշմամբ ընդունելի է Հայաստանի մ.թ.ա. I հազ. առաջին կեսին պատկանող ռազմաթիվ հուշարձաններից հայտնաբերված նմուշներին, սակայն նրանցից տարրերվում է կանթի ձևավորմամբ: Արա կանթի վրայի ճկվածքը ընդունելի է ուրարտական խեցեղենի կանթերին: Այս հանգամանքը վերաբերում է տեղական խեցեգործ արհեստավորների կողմից ուրարտական որոշ ձևերի և հնարքների ընդօրինակման փաստի մասին: Այդ են վկայում նաև Շիրակավանի միջնաբերդից հայտնաբերված որոշ նմուշների վրա արված նետասլաքի և խաչի պատկերները (աղ. LXXVIII, 20, 21), ինչպիսիք հաճախ են հանդիպում ուրարտական ամանների վրա:

Գավաթներ - ներկայանում են երկու տեսակով, Առաջին տեսակն է կազմում սև վայլեցված արտաքին մակերեսով, գնդաձև իրանով, դեպի ներս թեքված վերին մասով, կլոր շուրթով նմուշը, որի վերին մասը զարդարված է երեք շարք ծալքազոտիներով (աղ. LXXVII, 14; աղ. LXXVIII, 12): Արանց զուգահեռները հայտնի են Թեյշերահիմից (*Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1961, էջ 58, նկ. 25a), Անգեղակոթից (*Խնկիկյան Օ.Ս.*, 1978, էջ 101, տախ. II, 15, 24, 25) և ռազմաթիվ այլ հնավայրերից:

Երկրորդ տարրերակը ունի կլորացող իրան, դեպի դուրս թեքված շուրթ: Անոթի սև փայլեցված մակերեսը զարդարված է հորիզոնական ակոսազոտիով, որից ներքև, կտրելու եղանակով, արված են եղևնաձև պատկերներ (աղ. LXXVII, 15): Աս իր ձևով նման է Գոլովիմույից մ.թ.ա. VIII-VI դդ. (*Մարտիրոսյան Ա.Ա.*, 1954, աղ. XIII, 21, 22), Աուր Եսայանի ամրոցից (*Եսայան Տ.Ա.*, 1976, էջ 72, աղ. 586), Բերդատեղի մ.թ.ա. VI-V դդ. (*Եսայան Տ.Ա.*, 1976, էջ 46, աղ. 32, 3) և Թմրադիրի ամրոցից մ.թ.ա. VI-V դդ. (*Եսայան Տ.Ա.*, 1976, էջ 68, աղ. 54, 7) հայտնաբերված գավաթներին:

Ամրոցից հայտնաբերված խեցեղենի մյուս նմուշները իրենցից ներկայացնում են հորիզոնական ակոսազոտիներով զարդարված սեղանաձև հարթակ ունեցող կանթով (աղ. LXXVIII, 12), գորշ փայլեցված եռիզոնական և ուղղահայաց ակեսներով զարդարված (աղ. LXXVIII, 13) և գորշ հայրդարված մակերեսով, հորիզոնական ուղղագիծ և ալիքազոտիներով ու կամարաձև զարդերով զարդարված (աղ. LXXVIII, 18) խեցանոթների թեկորներ: Արանք հանդիսանում են Հայաստանի մ.թ.ա. I հազարամյակն առաջին կեսին ընդունելի խեցանոթների թեկերներ և զուրկ են առավել կոնկրետ թվագրող հատկանիշներից:

Շիրակավանի ամրոցից հայտնաբերված խեցեղենի մյուս նմուշը ռաց դարչնագույն մակերեսով, մի ծայրը կտրված, խողովակաձև իրն է (աղ. LXXVIII, 19): Նմանատիպ առարկաները օգտագործվել են ձուլման գործում, որոնց վրա հստակ երևում են կոակի ազդեցության հետքերը, հանգամանք, որը ռացակայում է մեր նմուշի վրա և հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Շիրակավանի օրինակը, ամենայն հավանականությամբ, հանդիսացել է ինչ-որ իրի թոնակ, ինչպիսիք է վերը ներկայացված, Շիրակավանի II պեղավայրից հայտնաբերվածը:

Այսպիսով, հայտնաբերված նյութերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս Շիրակավանի ամրոցում պեղված համալիրները թվագրել մ.թ.ա. VIII-VI դարերով*:

2. ԴԱՄԲԱՐԱՆՆԵՐ (պեղ.՝ Խնկիկյան Օ.)

Նախորդ դարաշրջանների հուշարձանները ներկայացնելիս նշվեց, որ I պեղավայրի շինություններում իջեցված են եղել մ.թ.ա. VIII-VI դդ. թվագրվող դամբարաններ: Դրանք, ինչպես և խրամուղու տարածքում գտնվողները, շինարարական և հողամշակման աշխատանքների ընթացքում վերգետնյա նշաններից զբերած, երկուերեք սալով ծածկված, մանր ու միջին չավեղի քարերից պատրաստված քարարկղի էին: Բացառություն էր կազմում դամբարաններից մեկը, որը սալարկղ էր (*Խնկիկյան Օ.*, 1999, էջ 20-31):

Դամբարան № 36 (4-1979թ) - կիսով չափ ավերվել էր խրամուղու բացման ընթացքում: Դամբարանի պահպանված մասից երևում էր, որ այս քարարկղը ուղղված է եղել արևելքից - արևմուտք (պահպանված չափերը՝ 1.4x0.8x0.6մ), իսկ կմախքը պռակած է եղել հարավային պատի մոտ: Կմախքից պահպանվել էին քնիղի ու ոտքերի առանձին ոսկորներ: Թևերի ոսկորների վրա եայտնարեղվեցին երկաթից ու բրոնզից պատրաստված երեք ապարանջան, որոնցից որոնգյա նմուշը երկօսյ է, իսկ երկաթից պատրաստվածները զանգվածեղ են և կտրվածքում ունեն կլոր տեսք (աղ. LXXX, 11-13):

Դամբարան դ 67 (35-1979թ) - եատակագծում սեղանաձև տեսք ունեցող այս խոշոր առարկղը (ուղղութ.՝ արևելք-արևմուտք, չափ.՝ երկառ. 5.4մ, լայն. արևմտ. մասում 1.6մ, իսկ արևելյան հատվածում 1.2մ, խորութ.՝ 1.4մ) գտնվում էր I պեղավայրի կողքով անցնող ճանապարհից մոտ 30-35մ եռաավորության վրա անցնող խրամուղու տարածքում և մասամբ վեասվել էր վերջինիս բացման ընթացքում: Դամբարանախցի արևմտյան կեսում, առավել ստույգ՝ հարավ-արևմտյան անկյունում, սև տուֆից պատրաստված տաշտակ էր դրված, որն ուներ 1x1.3մ չափեր: Անկյուններում թեթևակի կլորացող, տաշտակաձև փորվածքով այդ սալը շրջանակված էր 15սմ լայնություն և 22 սմ ըրարծրություն ունեցող կղղերով: Սալ գտնվել է և Ոսկեհասկո դամբարանների պեղումների ժամանակ (*Петросян Л.А.*, 1989, էջ 69-70), իսկ Կարճաղբյուր գյուղում պեղված, հիտագոտվող ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարաններից մեկում (ղաշտ. համարակալմամբ դ 23, 1972թ) 1.57x 0.78սմ չավերի սալը, որը նույնպես դամբարանի հարավ-արևմտյան անկյունում էր գտնվում, դրված էր չորս քարերի վրա և հատակեց ըրարծր էր 25սմ: Այդ սալի տակ գտնվեցին մարդու գանգ և անկյունաձև դրված ազդրոսկոներ: Այդ դամբարանից հայտնաբերվեցին ևս 43 կմախք և տարատեսակ նյութեր (պեղումները՝ *Մնացականյան Գ.Գ.*, նյութը երատարակված չէ): Շիրակավանի դամբարանում սալը անմիջապես հատակի վրա

էր դրված: Այս տաշտակաձև մշակված սալի հյուսիսային անկյան մոտ մարդու գանգ հայտնաբերվեց: ԼՖեկ այլ գանգ դրված էր դամբարանի հյուսիսային պատի տակ: Վերջինիս հարևանությամբ հայտնաբերվեց ծիու կոտրատված ոսկորներ ու ստորին ծնոտը. կենդանու գանգը և թիակոսկրները, մարդեանց կմախքների հետ գտնվեցին դամբարանի արևելյան պատի տակ: Զիու գանգի մոտ հայտնաբերվեցին երեք վահանիկ, սանձ, զանգակ, դաշույնի շեղք և կճուճ: Երկու այլ կճուճների ու խոշոր քրեղանի կամ սկուտեղի բեկորներ, միականթ գավաթի մասի հետ, ընկած էին մարդեանց գանգերի ու ծիու ոսկորների միջև, գրեթե դամբարանի կենտրոնական հատվածում (աղ. LXXX, 1-10):

Դամբարան № 74 (5-1980թ.) - հյուսիս-արևելքից հարավ-արևմուտք ուղղված այս դամբարանը (չափ.՝ 2.2x1.1x0.5մ), ինչպես նշվեց վերևում, ավերելով № 7 կառույցի սալահատակը, կիսով չափ «կախվել» էր № 3 սենյակի մեջ: Գլխով հյուսիս ուղղված կմախքը աջ կողքի վրա էր պառկած, վերջույթները կծկած դերքով: Գանգի մոտ դրված էին երեք խեցանոթ, որոնցից մեկի մեջ հայտնաբերվեցին հավր ու ոչխարի առանձին ոսկորներ: Մյուս նյութերը՝ ուլունքներ, կախին և շղթայիկի մաս, գտնվեցին վզի շրջանում, իսկ դեպի դեմքը թարծրացված ձեռքերի մոտ ընկած էր ծարիրե օղ (աղ. LXXXI, 1-7):

Դամբարան № 75 (6-1980թ.) - գտնվում էր «հողաթափի» տեսք ունեցող № 6 կառույցի հարավ-արևելյան մասում և ուներ հյուսիս-հարավ ուղղվածություն: Այս դամբարանում ևս (չափ.՝ 1.1x0.6x0.4մ) կմախքը աջ կողքի վրա էր գտնվում գլխով՝ հյուսիս: Գանգի մոտ դրված էր երկու խեցանոթ, իսկ վզի մասում բրոնզե մանյակ հայտնաբերվեց: Կոնքոսկրի մոտ գտնվեցին զանգակ և իլիկի գլուխ, իսկ ձեռքին ապարանջան էր հագցված: Դամբարանից հայտնաբերված վերջին նյութերն էին ոսկրե հերունի մասն ու շիգղը (աղ. LXXXI, 8-15):

Դամբարան № 120 (33-1981թ.) - խրամուղու տարածքում գտնվող այս դամբարանը (չափ.՝ 1.8x0.9x0.9մ) արևելքից արևմուտք էր ուղղված: Դամբարանախցի հարավ-արևելյան անկյունում բացվեց ծախ կողքի պառկած, գլխով հյուսիս ուղղված կմախք, որի գանգի մոտ դրված էր երեք խեցանոթ, իսկ ձեռքերին հագցված էին բրոնզից ու երկաթից պատրաստված ապարանջաններ: Երկաթյա մուշի մակերեսին «գմոսվել» էին կիծքավանդակի մոտ ընկած ուլունքաշարից անջատված մի քանի սարդեոնե ուլունք: Թիակոսկրների շրջանում գտնվեցին վանակատե երկու ցլեպ և թազալտե սանդե մաս (աղ. LXXX II):

Դամբարան № 122 - (35-1981թ.) - նախորդից 2.5մ արևմուտք գտնվող այս քարակոճում (չափ.՝ 2.6x1.1x1մ, ուղղութ.՝ հյուսիս-հարավ) կմախքը պառկած էր աջ կողքի վրա, գլխով՝ հյուսիս: Գանգի մոտ դրված էր հրեք խեցանոթ, չորս օղ, ապարանջան, զարդավահանիկի բեկոր: Կզր շրջանում գտնվեցին երկու շիգղ, խողովակներ, լուսնաձև զարդ, սարդիոնե ուլունքներ, ճանկաձև կախիկներ և «կաուրի» խխունջատեսակ, իսկ դեմքի մոտ՝ դաշույն և երկու դանակ: Դամբարանի հարավ-արևմտյան անկյունում գտնվեցին դանակ և երեք միգակ, իսկ արևելյան հատվածում՝ ձիւ կմախքի մնացորդներ: Կենդանու՝ արևմուտք ուղղված գանգի մոտ դրված էին սանձի մաս և երկու շիգղ (աղ. LXXX III):

Դամրարան № 123 (36-1981թ.) - գտնվում էր նախորդից 1.5մ հեռավորության վրա և կոկրն հյուսիս-հարավ ուղղվածությամբ ուներ (չափ.՝ 1.7x0.7x0.9մ): Մարդու կմախքի առանձին մասերը բացվողին հյուսիս-արևմտյան անկյունում: Դրանց մոտ դրված էին երեք ինքնուրույն, բրոնզե մանյակ, սրոց և օժնագլուխ ապարանջանի բեկոր: Դամրարանի արևելյան պատի մոտ հայտնաբերվեց երկու միգասկ և դանակ (աղ. LXXXIV):

Ավարտելով դամրարանների քննությունը, նշենք որ դրանցից հայտնաբերված նյութերի մի մասը, ինչպիսին են օքիմակ անցքի մեջ բրոնզյա կեռիկով, ոսկոց պատրաստված իլիկո գլուխը (աղ. LXXXI, 15), հիրունի ռեկորը և բրոնզե շղթայիկո (աղ. LXXXI, 5,11), կենտրոնական հատվածում կրսագնդաձև տեսք ունեցող բրոնզյա գայրդավահանիկ (աղ. LXXXIII, 4), օղերը (աղ. LXXXI, 4), հեռացող, մոտեցող և իրար վրա բերած ծայրերով բրոնզյա ապարանջանները (աղ. LXXXII, 5), սանդը (աղ. LXXXII, 4) և այլն, երկար են գոյատևում: Դրանք թվագրության համար էական նշանակություն չունեն: Ինչ վերաբերում է մյուս նյութերին, ապա դրանք ժամանակաշրջանին բնորոշ նմուշներ են: Դրանցից դաշույնները երեքն են, որոնցից երկուսը միանման՝ աստիճանարար նեղացող երկաթյա շեղբերի մասեր են, որոնց երկու երեսներով ընդերկայնական ողեր են տարված (աղ. LXXX, 10): Ձենքերի թեղի վիճակը թույլ չի տալիս պարզել դրանց տեսակը: Ինչ վերաբերում է նմուշներից հըրորդին, ապա այն պատկանում է մանիկաձև գլխամասով ավարտվող շրջանակավոր դաստակ ունեցող դաշույնատեսակին: Վերջինիս դաստակում առկա է 6 մեխ, որոնցով ամրացվող են փայտե ներդիրները: Դաշույնի շեղբը ձգված եռանկյունաձև է, որի երկու երեսներից ձգվում են երկուսական ընդերկայնական ողեր (աղ. LXXXIII, 12):

Երկաթից պատրաստված նման դաշույններ, ինչպես տեսանք վերը, Շիրակավանում հայտնաբերված են և մ.թ.ա. IX-VIIIդդ. թվագրվող դամրարաններից: Դրանց շեղբերը, սակայն, գուրկ լինելով ընդերկայնական ողերից, սրվում են ծայրերում: Մահիկաձև գլխամասով դաշույններ հետազոտվող ժամանակաշրջանի հուշարձաններում հայտնի են Ակնեթից (Պետ. էրմիտաժ, գույք ? 16731), Խրտանոցից, Աստղի-բլուրից և այլն (*Есаян С.А.*, 1976, էջ 186-187):

Նիզակներ - ներկայացված են համեմատաբար կարճ (պահպանված մասը 7.5-10 սմ) խողովակաձև կրթառ և բավական երկար (17-30սմ) մարտական սայր ունեցող հինգ նմուշներով: Բոլոր օքիմակների փետրածև սայրերն ունեն կենտրոնական ընդերկայնական ող (աղ. LXXXIII, 13-15, LXXXIV, 7-8):

Չամադրելով Խրտանոցից հայտնաբերված նմանօքիմակ նիզակները ավելի փոքր չափեր ունեցող նմուշների ետև, Յ.Ա.Մարտիրոսյանը եանգում է այն եզրակացության, որ. «մարտական երկար սայրով խոշոր նիզակները լավագույնս կապվում են ուրարտական նմուշների հետ, այն դեպքում, երբ նիզակների երկոտող խումբը, քաղկացած լինելով փոքր չափերի նմուշներից, իր գուգանեռները չունի ուրարտական բնակավայրերում» (*Мартыросян А.А.*, 1954, էջ 68): Փետրածև սայրով նման խոշոր նիզակներ մ.թ.ա. VIII-VIդդ. նյութերի միջավայրում հայտնի են Ակնեթից, Թեյշերախից, Մատուռից, Աստղի-բլուրից և այլ հուշարձաններից (*Есаян С.А.*, 1976,

աղ. 26,33,63,116): Փետրածն սայրով նիզակնիրը ընդողջ են տեղական մշակութիւն և ընկերական է, որ տեղի մետաղագործները կարող էին ընդօրինակել ուրարտական զենքերի որոշ տառերը և համատեղել դրանք տեղական գիմագործական ավանդույթների հետ:

Նյութերի հաջորդ խումրն են ձիասարքի մասերը: Դրանցից *վահանիկները* ներկայացված են երկու տարրերակով: Առաջին տարրերակը շրջանաձև, կենտրոնում կիսագնդաձև տեսք ունեցող իր է, որի հարթ հզրում անցք կա կաշվե կամ կտորե հիմքին ամրացնելու համար: Վահանիկների այս տարրերակի զուգահեռները ռազմաթիվ են ըրոնգ-երկաթիդարյան հուշարձաններում: Ինչ վերաբերում է վահանիկների երկիրող տարրերակին, ապա նշենք, որ երեք օրինակով ներկայացված, բրոնզե այս սկավառակաձև իրերի (տրամագիծը՝ 11.5սմ) ուռուցիկ մակերեսի կենտրոնում ըրգածն ելուստ կա, ինկ ետին՝ գոգավորվող մասում փոքրիկ կամըջակներ են ամրացված (աղ. LXXX, 7,8): Այսօրինակ իրեր հայտնի են Գավառից (ՅԱՊԹ, գույք 20-38), Շինաեռոցից, Մեղրից, Մակարաշենից, Արգիշտիխնիլից, Կարմիր-բլուրից և հետազոտվող ժամանակաշրջանի այլ եուշարձաններից (*Мартяросян А.А.*, 1964, էջ 84, աղ. XXI: Նույնի, 1974, նկ.84): Նշենք, որ Կարմիր-բլուրից հայտնաբերված մնուշների վրա առկա են Սարգուրի, և Մենուա թագավորների անունները և իրավացի է Յ.Ա.Մարտիրոսյանը նշելով թվագրության համար այդպիսիների ստուգամուշ հանդիսանալը (*Мартяросян А.А.*, 1964, էջ 219): Նույնը կարելի է ասել և երկու մնուշով ներկայացված ըրոնգյա *զանգակների* վերաբերյալ: Դրանցից մեկը եռանկյունաձև անցքերով զարդարված կիմաձև իր է, որը երկաթե լեզվակ ունի, ինկ մյուսն առանձնանում է իրանի սաեուն, կլորացող անցումներով (աղ. LXXXI, 14, LXXX, 6): Այս նյութերի զուգահեռները Կարմիր-բլուրից, Վանաձորից, Երևանի ուրարտական դամրարանից (*Есаян С.А.*, և համահեղինակներ, 1991, աղ. XIV, 5-7, X, 14-15) և համաժամանկյա այլ հուշարձաններից հայտնաբերվածների շարքում են, որոնցում առկա են և Շիրակավանի մնուշից չտարրերվող ըրոնգյա *սանձեր* (հմմտ. Մակարաշենից հայտնաբերվածը): Վերջիններս, իրենց մախաձևերն ունենալով Թեփե-Ախալկից, Լուրինտանից հայտնաբերվածների շարքում է (*Shaeffer Cl.*, 1948, նկ. 252, 266), լայն տարածում են ստանում Յայաստանում մ.թ.ա. II հազ. վերջից (Վանաձոր, Արջաձոր, Գետարեկ-Կալաքենդ և այլն): Շիրակավանից հայտնաբերվածը, սակայն, վերջիններից տարրերվում է երասանակների թեթևակի կլորացող տեսքով ու դրանց ծայրերի սկավառակաձև կամ կոնաձև ելուստների ռացակայությամբ (աղ. LXXX9), ինչպես և կտրվածքում ուղղանկյունաձև երասանակի եզրերում տեղադրված կիսաշրջանաձև անցքերի (վաղ շրջանի մնուշների վրա այդ անցքերը երասանակի կիմտրոնում են) ձևով: Այս հատկանիշներով Շիրակավանի մնուշը եհիշեցնում է Մեխչին-Ցիխեի գանձից եայտնաբերված օրինակը, որը հեղինակի կողմից թվագրված է մ.թ.ա. X-VIIIղղ. (*Коридзе Д.А.*, 1965, նկ. 30): Տարրեր դարաշրջանների նյութերի շարքում իր զուգահեռներն ունի և սանձերի երկիրող տարրերակը, որը թերի պաեպանված, վրան ըրգածն ելուստներ ունեցող, կտրվածքում շրջանաձև երկաթյա ձող է: Վերջինին մեկ ծայրը օղակի տեսք ունի,

իսկ մյուսի կիռացող ժայռը կոտրված է. այդ մասում ամրացվել է սանձի համանման տեսք ունեցող կեսը (աղ. LXXXIII22): Երկաթից պատրաստված նման սանձ հայտնի է Արգիշտիիսիլիից (*Мартыросьян А.А.*, 1974, նկ. 87a): Աանձերի այս տարրերակի նախաձևերը, սակայն, հայտնի են վաղ շրջանի հուշարձաններում: Տվյալ դեպքում նկատի ունենք Գյումրիից պատահականորին հայտնաբերված բրոնզյա նմուշը (*Мартыросьян А.А.*, 1964, նկ. 49, էջ 125), ինչպես և Գետարեկ-Կալաքենդից, Մելանիից և այլ վայրերից հայտնաբերվածները: Պեղածոների հաջորդ խումբն են կազմում երկաթե *դանակները*. Վերջիններս պատկանում են կիռ կամ մանգուղաշեղր դանակների տեսակին, որոնցից երկուսի կոթառը շրջանակավոր է. դրանց մեջ ալահպանված են փոքրիկ մեխերով ամրացված փայտե ներդիրների մնացորդներ: Դանակներից մեկը պատրաստված է երկաթի ամրողջական կտորից (աղ. LXXXIII16), իսկ մյուսի շիղրը առանձին է պատրաստվել ու տեղադրվել կիթի հիմքում արված երկճի ճեղքվածքում (աղ. LXXXIV9): Երկաթի ամրողջական կտորից է պատրաստված և երրորդ դանակը, որն առաջինից տարրերվում է հարթ կոթով: Դանակներից վերջինի գլանաձև կիթը հիմքի մասում թեթևակի լայնանալով ձևավորում է յուրատեսակ դաստապան, որտեղ և միջանցիկ անցք է բացված (աղ. LXXX III17):

Ուրարտական մշակույթի ազդեցությամբ հասկապես մ.թ.ա.VII-VIդդ. լայն տարածում գտած այսօրինակ դանակների զուգահիռները հայտնի են Վանաձորից, Սակարաշենից, Լկներից, Յաղպասից (Պետ. էրմիտաժ, գույք № 16954, 16812), Լոռի-Բերդից (*Деведжян С.Г.*, 1981, էջ 62, աղ. XXIII3,5), Կարճաղոյուրի № 23 դամբարանից և հիտազոսվող ժամանակաշրջանին պատկանող այլ հուշարձաններից:

Ժամանակաշրջանի բնորոշ նյութերից են և գնդիկավոր տեսքով *ապարանջանները* ու նույնաձև կախիկները (վերջիններս սոսկ օղակաձև կախիկ ունեն), որոնցից շիրակավանյան նմուշի մակերեսին, հրեք տեղում զույգ-զույգ բրոնզե գնդիկներ են տեղադրված (աղ. LXXXIII19): Նախորդ դարաշրջանում անհայտ այս զարդիրի զուգահիռները հայտնի են հյրտանոցից, Իջևանի շրջանից ու Դիլիջանից, Մալաքլուի ուրարտական աճյունասափորից և այլ վայրերից (*Мартыросьян А.А.*, 1964, էջ 272, նկ.1066,7: *Курфтин Б.А.*, 1944, էջ 38-40: *Есаян С.А.*, 1976, էջ 130, աղ.115): Յետագոտվող ժամանակաշրջանի բնորոշ զարդերից են և երկճալ (աղ. LXXXII6), օձագլուխ (աղ. LXXXIV5), ներճկված մեջքով (աղ. LXXXI12), ինչպես և երկաթից պատրաստված, կտրվածքում շրջանաձև տեսք ունեցող զանգվածեղ ապարանջանները: Վերջիններիս վաղ նմուշները հայտնի են մ.թ.ա. I հազ.լ քառորդով թվագրվող հուշարձաններից (Նորատուս, Արթիկ, Ցամաքարեղո կն: Տե՛ս *Մնացականյան Գ.Գ.*, 1952, տախ. 2: *Мартыросьян А.А.*, 1964, էջ 194-196: *Хачатрян Т.С.*, 1975, նկ.154): Շիրակավանի նմուշները, սակայն, եայտնաբերված հն երկճալ ապարանջանի հետ, որը մ.թ.ա.VII-VIդդ. բնորոշ նյութերից է (Լոռի-Բերդ, Մուխան, Լճաշեն, Գյումրիի, հյրտանոց կն: Տե՛ս *Եսայան Ս.Ա.*, 1964, էջ 88): Կարևոր են և ներճկված մեջքով նմուշները: Այդպիսիները, ինչպես նշվեց, Շիրակավանում հայտնի են մ.թ.ա. IX-VIIIդդ. թվագրվող դամբարաններից: Ապարանջանների այս տեսակը,

սակայն, լայն տարածում է գտնում հետազոտվող ժամանակաշրջանում և հետագա դարերում (հրտանոց, Գավառ, Բջնի, Դվին և այլն: Տե՛ս *Мвацакавян А.О., Тирация Г.А.*, 1961, էջ 73, սղ. II: *Мартиросян А.А.*, 1954, աղ. VI6):

Ջարդերի հաջորդ խումբն են կազմում մանլակները: Երկու մուշուկ ներկայացված այս զարդերից մեկը կարվածքում շրջանաձև, անգարդ մակերեսով լար է, որի հեռացված ծայրերը ոլորված են (աղ. LXXXI18): Օղակաձև ծայր ունի և մանյակներից հաջորդը, որի իրանը ոլորուն է (աղ. LXXXIV6): Այս զարդերի զուգահեռները հետազոտվող ժամանակաշրջանի հուշարձաններում բազմաթիվ են: Դրանք հայտնի են հրտանոցից, Լոռի-երդից, Շիկահողից և այլ վայրերից: Նշված եուշարձաններում իրենց զուգահեռներն ունեն և գլանաձև սնամեջ իրանով և երեք ուսիկներով ավարտվող ըրոնգածույլ կախիմները (աղ. LXXXIII20-21):

Ջարդերի վերջին խումբն են հինգ օրինակով ներկայացված բրոնզածույլ շիգերը: Դրանցից մեկը կամարաձև իրան ունի, որի թևիկներից մեկը տափակեցված և ծալված է, իսկ մյուսի վրա ասեղն է ամրացված (աղ. LXXXIII28): Իրանի նույն ձևն ունի և հաջորդը, տարբերությամբ, որ այս մուշի մեջքը կենտրոնում փոքր-ինչ ուռուցիմ է, իսկ թևիկներից մեկը զարդարված է երեք ելունդագոտիներով (աղ. LXXXI10): Շիգերի այս տարբերակն իր զուգահեռներն ունի հետազոտվող ժամանակաշրջանի հուշարձաններում (Դիլիջան, Լոռի-Բերդ, Կարմիր-ոլուր, Արգիշախիխիլի և այլն):

Շիգերից մյուս երկուսի կամարաձև իրանները տավակեցված տեսք ունեն. մեկը փոքր-ինչ ձվածիր տեսքով, ակեսազարդ է (աղ. LXXXIII27), իսկ մյուսի մեջքն ատամնավոր եզրագիծ ունի (աղ. LXXXIII26): Այս շիգերի զուգահեռները նույնպես բազմաթիվ են հետազոտվող ժամանակաշրջանի հուշարձաններում (Գավառ, Կարճաղոյուր, Արգիշախիխիլի, հրտանոց և այլն): Ինչ վերաբերում է շիգերից վերջինին, ապա այն ունի լայն բացված աղեղնաձև իրան, որի թևիկներից մեկը կեսազնդաձև է, մյուսը՝ սեգմենտաձև (աղ. LXXXIII 29): Այս իրը հեռավոր կերպով հիշեցնում է Ն.Յա. Մառի Ակերից հայտնաբերած, մ.թ.ա. VII-VIդդ. թվագրվող մուշը, որի կամարաձև իրանի ծայրի ելուստը գրեթե զնոաձև է (Պետ. էրմիտաժ, գույք № 16868):

Չայտնարերված նյութերի վերջին խումբն են կազմում տաբատեսակ խեցանոթները: Դրանցից սափորները չորսն են: Մեկը սև, անփայլ մակերեսով, փքուն իրանով և լայն, թեթևակի գոգավորվող կարճ վզով անոթ է, որի կլորացող շրթից ուսն է իջնում ծնկաձև, կենտրոնական մասում ելուստ ձևավորող կանթը: Վերջինին վերին կեսում ատամնավոր հանվածքներ են արված: Անոթի ուսն ու գոտկամասը զարդարված են ելունդագոտիներով, իսկ դրանց միջև եղած տարածքը՝ սեղմամբ ստացված եռանկյունաձև պատկերներով, Անոթի շրջանաձև, շեշտված պսակով եզերված հատակը կենտրոնում անցք է բացված (աղ. LXXXI1): Իրանի նույն ձևն ունի և եաջորդ սափորը, որի դեպի վեր թեթևակի լայնացող վիզն ավարտվում է սրվող շրթով: Շրթից իջնող կանթը աղեղնաձև է: Անոթի թեթևակի փայլեցված մակերեսը զարդարված է ակոսագոտիներով ու դրանց միջև տարված թեք գծերով (աղ. LXXXI8): Սափորներից հաջորդի սև անփայլ մակերեսը անգարդ է: Նախորդ դարաշրջանից եկող ավանդույթները շարունակող և ժամանակաշրջանին բնորոշ հատկանիշներն (օր.

ծնկածն կանթի ելուստն ու ատամնավոր եանվածքները) ունեցող այս սափորները իրենց բազմաթիվ զուգաբեռներն ունեն Յայաստանի և հարակից տարածքների հետազոտվող ժամանակաշրջանի հուշարձաններում (Խըտանոց, Աստղի-ոյուր, Դիլիջան, Լոռի-Բերդ և այլն), ինչը չի կառելի ասել վերջին սափորի վերարբայալ: Այն ձգված իրան, փողածն լայնացող վիզ ու եռապսակ շուրթ ունի, որից ուսն իջնող աղեղնածն կանթի վերին մակերեսի կենտրոնով ընդերկայնական ճկվածք է տարված: Ուղարտական նմուշների բավական հաջող ընդօրինակումը հանդիսացող (նմանը գտնված է և Կարճաղբյուրի № 28 դամբարանից սկյութական նետասլաքների և մ.թ.ա.VII-VIդդ. այլ նյութերի եետ) այս անոթի մակորեսը, ինչպես և ուրարտական ինեցանոթները (վերջիններիս իրանը ավելի շուտ գնդածն է, վզի հիմքը շեշտված է ելունդագուսփներով ևն), վառ կարմիր գույն ունի (աղ. LXXXIV, 2):

Երկկանթ խոշոր անոթներ - մեկը լայն բեղանով, կարճ վզով, հարթահատակ անոթ է, որի կլորացող իրանի ուսին, եակաղի կողմերից, օղակածն կանթեր են ամրացված: Դրանց վերին մասը եռանկյունածն հաղթակի տեսք ունի: Անոթի սև, թույլ փայլեցրած մակորեսը զարդարված է ակոսներով ու եասիկներով, իսկ վիզը՝ սեղմելու եղանակով ստացված ուղղահայաց գծերով (աղ. LXXXI2): Անոթներից մյուսն ունի կլորացող իրան, որն ավարտվում է կարճ վզով և դուրս ճկված շուրթ ունեցող լայն բերանով: Անոթի գոտկամասում, եակաղի կողմերից, սեղանածն, գրեթե տափակ կանթեր են ամրացված, որոնց վերին մակորեսները զարդարված են կարճ ու լայն ակոսներով: Վերին եատվածում թեթևակի փայլեցված, իսկ ստորինում սև իամրած գույն ունեցող այս փոքր կարասի ուսն ու փորը գոտևորող ակոսների միջև եղած տարածությունը լցված է սանրատամ կետերով (աղ. LXXXIII, 1): Կանթերի նույն ձևն ունի և խոշոր անոթներից եաջորդը, տարրերուխսմը, որ կանթերի մակերեսը զարդարված է ժամանակաշրջանին ընդհանր, դրոշմելու եղանակով ստացված եռանկյունածն փոսիկներով: Սև, թույլ փայլեցրած մակերես ունեցող, փքուն իրանով այս անոթն ավարտվում է կլորացող շուրթ ունեցող կարճ, գլանածն վզով, իսկ եարթ հատակի վրա անցք է բացված (աղ. LXXXIV1): Այսօրինակ անոթներ հայտնի են Ջարիսեչից, Թեյշեբափնիից, Վանածորից և եետազոտվող ժամանակաշրջանի այլ հուշարձաններից (*Мартыросян А.А.*, 1961, էջ 119, նկ. 49: Նույնի, 1964, աղ. XXI: *Խնկիկյան Օ.Ս.*, 1987, աղ. 1, նկ. 24, 32):

Փոքրածավալ անոթներ - երկուսն են. մեկը սև, թեթևակի փայլեցրած մակերեսով կարճ վզով և դուրս ճկված շուրթով, գնդածն իրանով կճուճ է, որի ուսին, հակաղի կողմերից, թեթևակի վեր բարձրացված, գրեթե տափակ, կենտրոնում միջանցիկ անցք ունեցող կանթեր են ամրացված: Դրանց միջև, անոթի հակաղի կողմերից, ամրացված են պտկիկածն ելուստներ (աղ. LXXXIII, 3): Առանձին գեղեցկուխսմը ու պատրաստման նրրությամը է առանձնանում գավաթը: Բարձր, թեթևակի դուրս թեքվող վզով ավարտվող այս անոթի փքուն իրանը եանգչում է բարձր նստուկով եգերված փոքր հատակի վրա: Անոթի ուսին ձվածիոր ձգվող խոշոր կանթ է ամրացված, իսկ վերին մասում գորշ, անփայլ մակերես ունեցող իրանը զարդարված է նուրր մատներով, որը ալիքի տպավորություն է թողնում: Անոթի ստորին եատվածը ագաթափայլ սև

զույն ունի (աղ. LXXXIV, 3): Անոթներից վերջինը օղակաձև կանթով գավաթ է, որի սև անփայլ մակորեսով երկեռնիկ իրանը զարդարված է երեք ակոսներով (աղ. LXXX, 1): Իր նախաձևը նախորդ փուլերում ունեցող այս անոթի զուգահեռները հայտնի են Լոռի-Քերդից, Լճաշենից, Անգեղակոթից և այլ վայրերից:

Նյութերի վերջին խումրն են խոհանոցային, ձեռքով պատրաստված, անշուք տեսքով անոթները: Դրանցից մեկը գնդաձև իրանով, ուղիղ ռարձրացող կարճ վզով կճուճ է, որի դեղնա-վառդագույն մավերեսը մրոտված է (աղ. LXXXI, 3): Նույնպիսի դեղնավուն, մրոտված մակերես ունի և անոթներից հաջորդը, որի հարթահատակ, գրեթե գլանաձև իրանը ավարտվում է կարճ, թեթևակո դուրս թեքված վզով (աղ. LXXXII, 3): Մրոտված, սև անփայլ մակորեսով հաջորդ կճուճի ստորին կեսում կլորացող իրանը շեշտված անցումով միանում է գոգավորվող ռարձը վզին (աղ. LXXXI, 9): Անոթներից մյուս երկուսի իրանները ձգված, գոտկամասում փոքր-ինչ փքուկ տեսք ունեն: Դրանցից մեկո, որի վիզը նախապես կոտրվելուց հետո դամրարան չի դրվել, գոտկամասում սեգմենտաձև տափակ կանթ ունի, իսկ մյուսն ավարտվում է թեթևակո դուրս թեքվող կարճ վզով (աղ. LXXXII, 1,2): Իրանի ձգված տեսքով անոթներից երկուորդին է մերձենում սև անփայլ, մրոտված մակերեսով կճուճը, որն ունի ուղիղ ռարձըացող կարճ վիզ, իսկ թեթևակի կլորացող իրանը զառդարված է երկու ակոսագոտիներով (աղ. LXXX, 4): Այս խմբի անոթներից վերջին երկուսը անիվե վոա պատրաստված կճուճներ են. ունեն մեկ դեպքում սև, թույլ փայլեցրած (աղ. LXXX, 3), մյուսում՝ զորշ անփայլ մակերեսով (աղ. LXXX2) կլորացող իրաններ, որոնք ավարտվում են դուրս թեքված և կլորացող շուրթով: Անոթների մակերեսները զարդարված են նախորդ դարաշրջանից եկող երկշարք եատիմներով ու ռեկյալ ժապավենի տեսք ունեցող գոտիով ու թեք գծիկներով լցված ակոսներով: Քննված անոթների զուգահեռները հայտնի են Արգիշափիսիլիից, Գուլվիմոյից, Վարդենիսից և հետազոտվող ժամանակաշրջանին պատկանող այլ հուշարձաններից (*Мвацаканыя А. О.*, 1955, ցկ. 13):

Ավարտելով հայտնաբերված նյութերի քննությունը, նկատում ենք, որ դրանք, ըստ առաջին հայտնաբերված նյութերի (վահանին, զանգակ, սանձ, դանակ, սափոր ևն), տեղական մշակույթում իրենց արմատներն ունեցող և հետազոտվող ժամանակաշրջանին ընդհանուր առմամբ կապված են: Ինչ վերաբերում է ուրարտական արտադրանքին և կամ դրան ընդօրինակող մոտիվներին, ապա դրանց առկայությունը Շիրակին տիրած և դրանով ինկ Կարս-Կուր-Արաքս տանող ճանապարհների հանգուցակետին իշխած ուրարտացիների գերիշխանության տակ գտնվող Շիրակավանի եամար օրինաչափ է: Հետաքրքիր է, որ Շիրակավանի ամրոցից եայտնաբերված նյութերը մույնպես մ.թ.ա. VIII-VI դդ. են թվագրվում: Նյութերի քննությունն, այսպիսով: աներկոայորեն փաստում է, որ առաջին պեղավայրում կյանքի ընկածն ընթացքը մ.թ.ա. VIII դդ. դադարում է: Նշված ժամանակաշրջանում ընկածն տեղափոխվում է ռարձուների գագաթը, ինկ առաջին պեղավայրում գտնվող լքված ընկածն տեղին վեր է ածվում դամրարանադաշտի: Ուշագրավ է և այն հանգամանքը, որ առաջին դամրարանադաշտում բացված, հարուստ,

ծիերի կմախքներ պարունակող թաղումները, որոշակիորեն առանձնանալով մյուսներից, գույքի ճոխության առումով համեմատության եզր չեն գտնում մ.թ.ա. IX-VIII դդ. թվագրվող, ավագանու ներկայացուցիչներին պատկանող դամբարանների պարունակության հետ համադրելու ընթացքում. հետազոտվող ժամանակաշրջանին պատկանող դամբարանների գույքը ավելի քան համեստ է: Այս երևույթների պատճառը րացահայտում են ուրարտական արձանագրությունները: Արգիշտե Ա նշուրջ 785 և 774 թթ. արշավում է Էրիախի, իսկ նրա որդի Սարդուր Բ-ն 7-8 անգամ արշավելով Էրիախի, նշում է, որ երկու տարում կատարած արշավանքների ընթացքում գերեվարել է 30142 մարդ, տարել հազարավոր անասուններ, կողոպտել 150 ամբար, ավերել քաղաքներ (*Меликишвили Г.А.*, 1960, էջ 254, 284-286): Այդ քաղաքներից մեկը Շիրսկավանն է եղել և ընկան է, որ մարդկանց գերեվարումը, ավերառությունները սնանկացրել են մնացած բնակչությանը. դամբարանների գույքի ակնառու տարրերությունը (համեմատած մ.թ.ա. IX-VIII դդ. դամբարանների հետ), այլ րացատրություն չի գտնում: